

Līpoti pukupuku o nā Lāuga mai te Fakamahinoga Kāmata (Preliminary Hearing) Aho Lua 25 o Iuni

Takitakifono Satyanand: Aiheā na fakatū ai te Komihī o te Kalauna (Royal Commission)?

Mō te lahi o ni tauhaga, e tokalahi ia tagata ma fakalāpotopotoga nae vākai mō he hukehukega ki te faikino i nā tauhiga (abuse in care) i Aotearoa Niuhihila.

Tino na hao mai (survivors), takitaki o nā komiuniti, iwi ma Māoli, te Komihī o te Āiā Tatau o Tagata (Human Rights Commission) ma te Mālō Kaufakatahi (United Nations) na fēke uma e kilātou mō te hukehukega tēnei.

Nae i ei nā hukehukega ma nā līpoti na fai muamua:

- Fonotaga Fakalilolilo (Confidential Forum) mō nā Tino Tauale nae muamua atu (Former In-Patients) i nā Falemai o kilātou e hē katoatoa te mālohi o te māfaufau (Psychiatric Hospitals)
- Fakalogologo Fakalilolilo (Confidential Listening) ma te Kaukaunaga Fehoahoani (Assistance Service)
- Līpoti a Puaote-Ata-Tu ma iētahi
- Gāluega na fai e te kau hukehuke, he fakatakitakiga, te tuhi a Elizabeth Stanley e uiga ki te faikino i te Tauhiga a te Mālō (State Care) *The Road to Hell*

E vāia ona fakaali mai ko nā faikinoga (abuse) ma te hē tokaga nae tutupu ma koi i ei lava ni gāluega e lahi e tatau ke fai. I te aho 1 o Fepuali 2018 ko te Mālō na fakaleo ē ia te Komihī o te Kalauna ma he ata o te Kautū o te Fakamāinaga (Terms of Reference.)

Mai ā Fepuali ki ā Mē na tāupule ai e kimātou te ata o te Kautū o te Fakamāinaga. Ko te Kautū o te Fakamāinaga mulimuli kua aofia ai nei te:

- Fakalāpotopotoga fakavae i luga o nā fakatuatuaga (faith-based institutions) ma te Tauhiga a te Mālō
- Fakatatau ki te Te Tiriti o Waitangi

Mō nā Komihina (Commissioners) ko he vāega hili atu te tāua o te Hukehukega ko te FAKALOGO ki nā tino na hao mai. Ko nā tino na hao mai e taku e kilātou ki te Komihī e uiga ki nā mea na tutupu kia te kilātou. Ko te iloa mai e kilātou e fakamoemoe kā fehoahoani ki nā tino na hao mai ke kāmata fakamālōlō.

Ko tē tahi vāega tāua ko te hakili:

- Pe aiheā te na kave ai nā tino ki loto o nā tauhiga
- Heā te faikinoga na tupu ma aiheā na tupu ai
- Nā ikuga o te faikinoga

Ko tātou e tatau ke akoako ni lēhona ke fakamautinoa ai e hē toe tupu te mea tēnei. Toeititi lava ko tagata takitahi uma e iloa ē ia he tino kua āfāina i he faikinoga i te tauhiga. E manakomia e kimātou te fehoahoani o tagata Aotearoa Niuhihila uma ka ke mafai ai ke fai ā mātou gāluega o nā hūiga pe vēhea ona fai e kitātou, vē ko he Mālō, e kea mō tātou tamaiti ma iētahi e ono lavelavea ki nā faikinoga.

Komihina Shaw: Heā te Komihī o te Kalauna?

Ko te Komihī o te Kalauna:

- E fakatū ke līpoti ki nā mea e tāua moni lava ki tagata uma
- E maua tona mālohi mai te Tūlāfono Hukehukega 2013 (Inquiries Act 2013)
- Ko te vāega hukehukega ia e hili atu te maualuga i Aotearoa Niuhiā
- E haoloto mai te Mālō

Ko te Hukehukega na maua te Kautū o te Fakamāinaga mulimuli i te aho 12 o Novema 2018 ma e mafai ke fakalogologo ki nā mau mai te aho 3 o Ianuali 2019. Ko he hukehukega e lahi ma te faigatā ma e lahi he taimi na fakafano ke hākilikili ai pe vāhea ona fai.

Ko te auala e fai ai e kimātou nā mea:

- Ka i ei he lagona amanakia ki nā manakoga o nā tino na hao mai ma ā lātou fānau, hapu, iwi ma nā vāega lagolago
- Fakapāga ma iwi ma Māoli
- Fakamautinoa ko nā tino e hē kātoatoa lelei te mālohi (disable people) ma kilātou nae maua i te tauale o te fakahētonu o te māfaufau (mental distress) e mafai ke fakatahi ki ei
- Ko mātou ka fai nā tonu lelei mō tagata uma ma fakalāpotopotoga e fakatahi mai – kae ka hē pipiki mau lahi ki nā tūlaga tau te tūlafono (legalistic)

Ko mātou na talanoa ki he tokalahi o kulupu ma tagata kehekehe e uiga pe vāhea ona fai e kimātou te hukehukega:

- Feiloaki ma nā tino e faigāluega i nā hukehukega tutuha i nā atunuku i fafo
- Feiloaki ma te vāega e fiafia ki te mātākupu tēnei i Aotearoa Niuhiā

E fia fakalogo atu pea kimātou ki ni aitia ke kaumai ke fakalelei ai te auala e fai ai ā mātou gāluega.

Ko te Komihī o te Kalauna ka kikila ki nā faikinoga iēia na tutupu i te vā o te 1950 ma te 1999 KAE ei teki mātou lava te pule ke kikila ai ki mua atu o te 1950 ma tua mai o te 1999 ke fehoahoani ai ke fai ā mātou fakaikuga.

Ko mātou e lua ia vāega e tuha ai ma ā mātou gāluega:

- Toe kikila ki tua ke hakili ai pe heā te na tupu ma aiheā
- Kikila ki te hihitemi e i ei nei mō te puipuiga ma te līpotiga o nā faikinoga

Ko te Hukehukega tēnei e kehe mai ma nā hukehukega na fai muamua:

- Ko te tūlaga o te matākupu e lauefa lele. Ko te Hukehukega e hē gata oi oti ki te fakahauā ki nā itūtino hā (sexual abuse), kae e aofia ai foki nā itūkāiga uma o te faikinoga ma te hē tokaga i:
  - Tūlaga o te Social welfare
  - Tūlaga o te Ola Mālōlō ma te hē katoatoa lelei te mālohi (Health and disability)
  - Tūlaga o Akoakoga
  - Tūlaga i te vā o te tauhiga a te Mālō ma Leoleo ma potu tāofia i te falefakamahino ma tāvale
  - Tūlaga o nā tino e nonofo i nā Fale tauhi ai nā tauale (Residential) ma nā tino e hē nonofo i nā Fale tauhi ai nā tauale (non-residential) iēia kua kāmata fai ai ki ei ia gāluega a nā fakalāpotopotoga fakavae i luga o nā fakatuatuaga mō te tauhiga o he tautokatahi (fakatuatuaga ma nā lotu uma)
- Kua ia teki tātou te mālohiaga ke mafai ai nā tino ma tautuaga (agencies) ke kaumai kia te kimātou nā tokumeni nā lea kimātou ki ei. E mafai e kimātou ke fakamālohi ki nā tino ke kavea ma molimau ma ke tali mai ki nā fehili a kimātou
- Fakamahinoga mō tagata uma (public hearings) e mafai ke kikila ki ei ia tagata tautokatahi. E tāua lahi lele te mea tēnei ke manino ma kikila māina ki ei

Ko nā Komihina kua mālilie ki te 8 pou mai te Kautū o te Fakamāinaga ke takitaki ai ā lātou gāluega:

- Leo
- Māfuaga ma te tūlaga e fano ai ki te tauhiga
- Tūlaga ma te lahi o te faikinoga
- Āfāinaga o te faikinoga
- Hihitemi o māfuaga (Systemic factors)
- Toe fakalelei ma kolēni ma fakafou te olaga
- Hūiga pe vēhea ona mātou taukikila lelei
- Te Tiriti o Waitangi

Fakalogo atu ki te **leo** o kilātou uma na fakatahi atu ei te lototonu o nā gāluega e kimātou faia. E hē mafai he Hukehukega ke fai e aunoa ma kilātou.

E i ei te mātou Pikitaga Fakatonutonu Māoli (Māori Partnerships Directorate) ma kua i ei he Peleni Fakatū o **Te Tiriti o Waitangi** (Te Tiriti o Waitangi Policy). Kua kāmata e kimātou ni fakatahiga gāoioi ma Māoli.

Ko nā mea e fakatāua e te Komihina ko:

- Hē fakailoga tino ma pāleni
- Haolotoga ma filigā
- Manino ma Māina
- Alofa

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Ka kavatu e kimātou he līpoti mō te taimi nei e hē ova atu ia Tēhema 2020 ma ka aofia ai:

- Nā mea kua akoako e kimātou ke pā mai ki te taimi nei
- Matākupu kautū
- Nūmela o tagata na āfaina
- Nā fakaikuga mō te taimi nei

Ko te līpoti mulimuli e maua ia lānuali 2023 ma kā fakaaofia ai a mātou fakaikuga ki te Mālō ma nā fakalāpotopotoga fakavae i luga o nā fakatuatuga e uiga:

- Hūiga ki nā tūlāfono
- Vēhea ona puipui ma taliatu ki nā faikinoga i te lumanaki
- Vēhea ona fehoahoani ki nā tino na faikino ki ei
- Vēhea ona fakatalatalanoa te māfuaga o te fakakinoga
- Fakamolemole

Ko te Komihini o te Kalauna e hē mafai ke fakamahino ma hē mafai ke maua e ia he tino e hala i he holigātūlafono. E mafai e kimātou ke fehoahoani ki nā tino ke olo ki te Leoleo Niuhila ma kua fakatū he faiga ke fai ai te mea tēnei.

Ko nā Komihina kua folafola ko lātou ka haoloto ma fai tonu lelei i te Hukehukega kātoa.

Komihina Alofivae: Vēhea ona fai e te Komihini o te Kalauna ana gāluega?

Ko te Komihini o te Kalauna ka fakaaogā ē ia ni auala e fā ke fakaua ai te gāluega kua hetu i loto o te Kautū o te Fakamāinaga:

- **Fonotaga ma he tino tautahi**
- Fakamahinoga mō tagata uma ma laulau fakatāmilo (roundtables)
- Hukehukega ma peleni fakatū
- Pāea atu (outreach) ma fakatahiga ma komiuniti

I he **fonotaga ma he tino tautahi** ko nā tino tautokatahi na hao mai e mafai ke tufa hako ō lātou iloa o te faikinoga ki he Komihina. Ka fakalogo ki ei ma fakailoa āloakia mai. Ko te lahiga o nā tino na hao mai na lea vāia ko he vāega tāua tēnei o te malaga fakamālōlō.

Fakamatalaga e uiga ki nā fonotaga ma he tino tautahi:

- Ko nā tino na hao mai e filifili e kilātou pe ko heā te fofou kilātou ki ei ke tufa ma talanoa ma e takitaki e kilātou te fono
- Ko te tino e taukikila ē ia te fono e fai ana tuhituhiga
- Fonotaga e fakalilolilo
- Ko nā tino faigāluega i te Komihini e fakafehokotaki nā tino na hao mai ka ko hēki faia ā lātou fonotaga ke fakamautinoa ai e fai e kimātou na mea e kimātou mafaia ke fehoahoani ai kia te kilātou ke maua he lagona fiafia ma haogalēmū
- He fakamatalaga i he pepa e iei ai nā fakamatalaga (information pack) e lafo atu ka ko hēki faia te fonotaga ma ka i ei ai nā fakamatalaga e uiga ki te Hukehukega, te faiga o te fonotaga o he tino tautahi ma nā tino faigāluega i te Komihini o te Kalauna

Ke pā mai nei e toka 70 ia tino na fakatahi mai ki nā fonotaga ma he tino tautahi. Ko mātou e fakafetai atu mō te lātou māloloahi ma te loto toa. Kua maua e kimātou ō lātou lagona na kaumi ma ka fehoahoani lahi ki a mātou fonotaga i te lumanaki.

Ko te haogalēmū o nā tino na hao mai e fakamuamua e kimātou i nā fonotaga iēnei. E fakaaogā e kimātou he faiga taologologo o lagona fakatēkia (trauma informed process) ke fakamautinoa ai ko tagata e fakahoa ō lātou poto māhani i he āvanoga haogalēmu lelei.

Fakamatalaga mai nā fonotaga ma he tino tautahi ka hē fakailoa ai te igoa ma ka fakaaogā i nā lipoti ma taufai ai ni mātākupu mō nā fakamāhinoga mō tagata uma.

Ko nā tino na hao mai ka i ei foki te lātou filifiliga ke tuhi ai ni fakamatalaga e uiga ki to lātou iloa ma te poto māhani. Ko tona uiga ka mafai e kimātou ona iloa ma fakalogo atu mai ni tino e hili atu te tokalahi i kinei ma atunuku i fafo.

E mafai foki e kimātou ona fai ni fonotaga ma he tino tautahi iētahi koga, vāia ko nā marae.

Ko te Komihini o te Kalauna kua haini ē ia he māliliega ma te Department of Corrections ko tēnā lā kua mafai ai e kimātou ke fakalogo atu ki nā lagona o nā tino i loto o nā falepuipui.

Ke pā mai ki te taimi nei e toka 800 ia tino kua lehitara e aofia ai ia kilātou na fofou ke fakahoa vā he fānau pe mō he tino kua oti. Ko te loto toa lava o nā tino na hao mai na fakataga ai kimātou ke fai te gāluega tēnei. Ko au fakamatalaga, tukufakatahi ai ma fakamatalaga a iētahi tino e tokalahi, ko tona uiga ka mafai e kimātou ona fai ni fakaikuga mālohi ma mataloa.

Komihina Erueti: Fakamahinoga mō Tagata Uma, Laulau fakatāmilo (roundtables) ma Hukehukega

Ko te Komihina o te Kalauna ka fakaaogā ē ia ni auala e fā ke fakauma ai te gālua na tuku i loto o te Kautū o te Fakamāinaga :

- Fonotaga ma he tino tautahi
- **Fakamahinoga mō tagata uma ma laulau fakatāmilo**
- **Hukehukega ma peleni fakatū**
- Pāea atu ma fakatahiga ma komiuniti

Fakamahinoga mō tagata uma

Fakamahinoga mō tagata uma e fai kāfai e uma he hukehukega ki loto o he matākupu. I he fakamahinoga mō tagata uma ko nā tino fai molimau kā fai nā mau i lalo o he tautoga (under oath).

Tino fai molimau ātonu ni:

- Tino na hao mai e fofou ke fai he mau
- Tino holiūlāfono māhalomia
- Hui mai nā fakalāpotopotoga

Ko te mau e fai i he koga e i ei ia tagata uma ka ke mafai ai e nā fakalāpotopotoga ona fai he fakamātalaga mō ni mea na tutupu ki nā tino e i te lātou tauhiga.

Kā uma te fakamahinoga mō tagata uma ko te Komihina ka fai nā ikuga o nā hukehukega (findings) e uiga pe heā te mea na tupu ma pe ko fea te na hē manuia ai te hihitemi. E ono fai foki e kimātou he līpoti ke fakahoa atu ai te mau ma nā ikuga o nā hukehukega.

Ko te mātou fakamahinoga mō tagata uma muamua e fai ia Oketopa pe ko Novema 2019 ma ka kamata ai nā matākupu e fakapatino e kimātou i te 2020 (e takua ko he fakamahinoga mō te tūlaga e i ei [contextual hearing])

I nā fakamahinoga uma ko mātou e kikila ki nā mea:

- Aiheā e kave ai nā tino ki loto o te tauhiga
- Ko ni ā nā faikinoga ma te hē tokaga na tupu
- Aiheā te na tupu ai
- Heā te ikuga na maua mai
- Heā te akoakoga na maua ma heā nā hūiga na fai
- Vēhea te lelei o te galue o te hihitemi i te taimi nei
- Vēhea ona mafai ke fai nā mea ke hili atu te lelei i te lumanaki

Fonotaga Laulau fakatāmilo (roundtable meetings)

E mafai foki e kimātou ke fai ni fonotaga ma te vāega e fiafia ki ei i nā matākupu taki tahi ke:

- Ke fakalogo atu ki ni vāega o ni lagona tāua kehekehe e lahi
- Fehoahoani ke fakahaga tonu ki te mātou hukehukega
- Iloilo ā mātou ikuga o nā hukehukega ma fakaikuga

Hukehukega

Ko ā mātou gāuega hukehuke e lagolago kia mātou hukehukega ma fehoahoani kia te kimātou ke fakamāopopo nā mau mō te fakamāhinoga mō tagata uma.

Ka lolomi e ki mātou nā līpoti hukehuke i nā matākupu kehekehe i te taimi kātoa o te Hukehukega.

Ko te Komihī o te Kalauna ka fakavahega māeaea foki e ia nā līpoti muamua atu ma fakaopopo ki te iloa i nā vāega e iei nā avanoa.

Ko ā mātou hukehukega e tatau ona i he tūlaga pito maualuga atu te lelei. E tatau ke fetai ma nā tūlaga aloakia ma talafeagai (ethical standards) ma ke kikila ki ei nā tino popoto fakapitoa ke fakamautinoa ai e hako. Ka fai e mafai e fai e kimātou he kikilaga ke fakaaogā ai te faiga *kaupapa Māori* ki te hukehukega.

Komihina Gibson: Pāea atu ma Fakatahiga ma Komiuniti

Ko te Komihina o te Kalauna ka fakaaogā ē ia ni auala e fā ke fakama ai te gāluega kua hetu i loto o te Kautū o te Fakamāinaga:

- Fonotaga ma he tino tautahi
- Fakamahinoga mō tagata uma ma laulau fakatāmilo
- Hukehukega ma peleni fakatū
- **Pāea atu ma fakatahiga ma komiuniti**

Pāea atu ma Fakatahiga ma Komiuniti

E tāua lahi lele te fakahohoko ma nā komiuniti e faigatā ke fehokotaki pe ko nā tino kua hē manatuagia:

- Kēgi
- Tino kua hēai ni fale
- Tino i nā falepuipui
- Tino kua hē katoatoa lelei te mālohi e aofia ai kilātou kua i he tūlaga faigatā ona akoako ma ki lātou na kua pā ki he tūlaga fakahētonu o te māfaufau
- Faigatā ke maua nā komiuniti fakavae i luga o nā fakatuatuaga

Ka fakatahi kimātou i nā:

- Fono a Fānau
- Fono a nā Komiuniti
- Hui

E tokalahi nā tino nae tauhi i te falemai saikopetiki (psychopaedic hospitals), kaukaunaga fehoahoani mō nā komiuniti e hē katoatoa lelei te mālohi, falemai o tagata e hē katoatoa lelei te mālohi ma ākoga fakapitoa. Ko nā tino iēnei ma ō lātou faikinoga (abuse) nae mumuni ma ko tātou e tatau ona fakapupula te mālamalama kia teki lātou.

Te Kulupu Faufautua a nā Tino na hao mai (Survivor Advisory Group):

- E manakomia i te mātou Kautū o te Fakamāinaga
- E toka 20 ia tino ma ni teneta kehekehe (diverse gender), vāega e ōmai ai ma aofia ai nā tino e hē katoatoa lelei te mālohi
- Na maua ia kilātou i he faikinoga i ni tūlaga kehekehe
- Ko he tino tāua i te Hukehukega tēnei
- Kua kāmata ke taku ā mātou tonu

Abuse in Care

Royal Commission of Inquiry

Amipaha (Ambassadors) e fakapatino lava ki te fakafehokotakiga ma te tātou komiuniti e faigatā ke maua ma ke fakamautinoa ko ō latou lagona e iloa atu.

E mātou iloagia e hē ko nā tino na hao mai uma koi nonofo lava i Aotearoa Niuhihila. Ko mātou e kikila ki nā auala mō nā tino na hao mai i na atunuku mai fafo ke mafai ke kavea ma vāega o te Hukehukega.

E lahi nā auala a te Komihī Kalauna e mafai ai ke fakafehokotaki nā tino na hao mai ma te vāega e fiafia ki te matākupu tēnei i nā mea e tutupu i aho uma:

- Kupega Tafakilagi (website)
- Facebook
- Tuhi īmeli mahani
- Ofiha hokotaga
- Ko te fakamahinoga mō tagata uma ka tuku hako atu i te initeneti (live-streaming) ma te Gagana NZS (NZS Language) ma nā fakamatalaga
- Ko te fakamaumauga o te fakamahinoga mō tagata uma ka tūmau pea i luga o te kupega tafakilagi

Ko mātou kua 'tatala mō gāluega' ma e fiafia kimātou ki nā tino uma na hao mai i faikinoga i nā tauhiga ke fakafehokotaki ma te matou ofiha Hokotaga ke talanoa e uiga pe vāhea ona fofou koe ke fakatahi ki ei.

E aunoa ma koe ka hē mafai e kimātou ona fakataunuku ō mātou fakamoemoega ma moemitiga mō he hūiga o te tauhiga i luga o Aotearoa Niuhihila.

Takitakifono Satyanand: Fakaikuga

Ko te Hukehukega tēnei e kehe ma iētahi

- E lauefa te Kautū o te Fakamāinaga
- Ka fakatahi ki ei te afe o tagata

Ko te Mālō ma ni iētahi o te fakalāpotopotoga fakavae i luga o nā fakatuatuaga na lea mai ko kilātou e mālilie ke fakatahi ki ei ma ke akoako mai nā ikuga o nā hukehukega.

Ko te tūlaga e i ei nei vē ko te kave kehe o nā tamaiti mai nā matuā e hē he tūlaga lelei ma kua fakaali mai ai te tatau ona fai te Hukehuke tēnei.

Ko te mātou kikila mamao ke hui te tauhiga. Ke fai te mea tē nā ko mātou e tatau ke fakahaga ki te tātou tala fakaholopito pogihā. E manakomia e kimātou te fehoahoani a tagata Niuhila ke taunuku ai te mātou fakamoemoega mō te hūiga pe vēhea ona mātou taukikilagia mō tātou tagata e lahi atu te tūlaga pagātia e maua ai i ni fakalavelave.

Ka fai atu e kimātou nā fehili faigatā e uiga ki te:

- Fakalāpotopotoga fakailoga lanu
- Hē mafai ke kiteagia te hē malohi kātotoa lelei
- Matākupu tau ki te hihitemi
- Ikuga o te fakakinoga i te vā o nā tupulaga

Ko mātou e fofou ko te Komihini ke fakailoga he aho e fai ai te tonu lelei mō nā hūiga i te tala fakaholopito o te tātou mālō.

Ko nā Komihina e iloa e kilātou ko he gāluega lahi tēnei ma ko mātou e pipiki lava ke fakauma te gāluega.

Lōia Fehoahoani (Counsel Assist) Simon Mount: Vēhea te faiga o nā fakamahinoga mō tagata uma

Ko te kau o Lōia e Fehoahoani ki te Hukehukega ko Simon Mount, Kerry Beaton, Hanne Janes ma Julia Spelman.

Ko nā Lōia e lahi ō lātou tiute:

- Fai te Hukehukega oi tataki ai ki te fakamahinoga mō tagata uma
- Fai ni fehili mō te Komihini i te fakamahinoga mō tagata uma (ka takitaki e kilātou nā tino na hao mai i he fakaaolalo ma ke fakamautinoa e fakaali ni ō latou lagona)
- Kave ni fautuaga ki te Komihini o te Kalauna e uiga kiō lātou mālohiaga ma tiute

I te fakamahinoga mō tagata uma:

- Ko tagata kā fakalogo ki te mea mōni e uiga pe ko heā te na tupu i te tauhiga
- Ko nā fakalāpotopotoga ma takitaki e tatau ke talia e kilātou nā tiute o ā lātou mea na fai
- Ko nā tūlāfono ma peleni fakatū ke puipui ma taliatu ki nā faikinoga ka iloilo ai ia tagata uma

Ko Fakamahinoga mō tagata uma e mafai ke fai i ni auala kehekehe:

- Ātonu e i ei ni fehili e tuku hako atu ke kavea ai nā fakalāpotopotoga ma tagata ke talia e kilātou nā tiute o ā lātou mea na fai
- Ko nā tino na hao mai e mafai ke fai ni mau (e hē fakailoā te igoa, kāfai e fofou kilātou ki ei). E hēai he tino e tatau ke fai hana mau vāganā kāfai e fofou kilātou ki ei
- Ko iētahi fakamahinoga e aofia ma he talatalanoaga ma nā tino poto fakapitoa
- Ko iētahi fakamahinoga e kikila pe ko niā ni hūiga e tatau ke fai
- Ko nā Fakamahinoga e mafai ko ni matākupu e palu fakatahi ma nā mea e taku atu i luga

Ko te Hukehukega tēnei ka hē pipiki mau ki nā tūlaga tau te tūlāfono. Ko nā Lōia e fai lava te lātou gāluega kae ko nā Komihini e pūlea e kilātou te Hukehukega.

Hukehukega:

- Ko nā fakamahinoga mō tagata uma taki tahi e kāmata i he hukehukega
- Ko te kautū o te hukehukega ma te fakamahinoga ka tapena manino lelei i he **tokumeni o nā gāoioiga**. Ko nā mea iēnei ko ni matākupu ma ni fehili mō te hukehukega—vēia he tamā Kautū o te Fakamāinaga

Ko te Komihina kua uma te tāpena o te fakavahegaga mō te tūlaga o te fakamahinoga ke fehoahoani ai ki te filifiliga pe ko niā nā mea e hukehuke. Ko nā mea iēnei e hau mai te Hukehukega o te Kautū o te Fakamāinaga.

Kāfai e filifili pe ko niā nā matākupu e hukehuke ko nā Komihina e māfaufau e uiga ki te:

- Kua uma nei te tāpena e kimātou nā tūlaga kehekehe e lahi (fakatakitakiga, fakalāpotopotoga a te mālō, ākoga ma falemai)?
- E i ei nei ni mātou māhalohaloga mautū e uiga ki he fakalāpotopotoga pe he kulupu?
- E i ei nei ni mātou molimau, tino na hao mai, tino hōlitūlāfono māhalomia, tokumeni ma ni mau?
- Ko ni matākupu nei tau ki te hihitemi?
- Ka taumafai kimātou ke fakaaofia ia tagata ma komiuniti kehekehe e lahi

Ko te tokumeni o nā gāoioiga ka fehoahoani ki te Hukehukega ke hakili nā **tino tāua na fakatahi atu** mō te fakamahinoga tēna. Ko te tino tāua na fakatahi atu ko he:

- Ko he tino nae fakatahi ki he vāega tāua o te matākupu tēia e hukehuke nei
- Ko he tino e fiafia lahi ki te matākupu (fakatakitakiga, ko he tino hukehuke
- Ko he tino na kua fāitiogia i te hukehukega

Ko nā hukehukega taki tahi ma fakamahinoga mō tagata uma ka i ei he kau e gālulue ki ei:

- Toeitiiti oi fakaleo atu ai ē mātou he **vāega o lōia** (lōia). Ka fakamautinoa e kimātou e aofia ai ia tagata Māoli ma Pahefika. Ka fakaaofia ai foki e kimātou ia kilātou na kua maua i he tūlaga e hē katoatoa lelei te mālohi.
- Lōia ka lagolago e nā:
  - Tino iloilo
  - Tino hukehuke
  - Lōia
  - Iētahi tino poto fakapitoa
- Ko te kau tēnei ka hakili nā tino ma nā tokumeni e manakomia mō te hukehukega ma fakamahinoga mō tagata uma

Molimau:

- Ko nā tino hōvē nae ōmai ki a te kimātou. Kāfai kua i ei ni ā lātou lōia e hē tatau e kilātou ke hui
- E mafai ke fakataga e kimātou nā tino ke ōmai ma kaumi nā mau
- Ko nā tino ātonu e ōmai mai nā fonotaga ma he tino tautahi. **E hēai he tino e fakamālohia ke fakatahi mai**
- Ātonu e hē mafai e kimātou ona iloa ia tagata uma e fofou ke fakatahi ki he fakamahinoga mō tagata uma kae e i ei iētahi auala e mafai ai ke fakatahi ki ei (fakatakitakiga, fonotaga ma he tino tautahi)

Tokumeni ma nā molimau:

- E mafai ke maua e te kau hukehuke a te Komihini o te Kalauna
- **Fakaaliga fakamālohi i te fakamataku** e mafai ke tufa i lalo o te Inquiries Act. Ko tona uiga e kimātou mafaia oi fakamālohi te Mālō ma fakalāpotopotoga ke kaumai kia te kimātou ni tokumeni e lea kimātou ki ei
- E mafai foki e kimātou oi fekau nā molimau ke ōmai ke hula. **E hēai he tino na hao mai e fakamālohia ke fano ki ei**
- Ko te Chief Archivist a te Mālō (te tino e pule i te teuga o nā tokumeni uma a te Mālō) na fakatonu nā tautuaga a te Mālō ke tāofi na he fakakinoa nā tokumeni
- Na kave he fakaaliga ki nā fakalāpoopotoga fakavae i luga o nā fakatuatuga ma taku ki ei te fekau lava tēnā
- Ko nā tino tāua na fakatahi atu ka fakataga ke kave nā tokumeni e manakomia e kilātou ke mafai ai ke fakatahi lelei i te hukehukega
- Ko nā fakamatalaga ka kave kehe pe hōloia ke puipuia ai te fakahinomaga o nā tino na hao mai

Kāfai e hāuni he hukehukega mō he fakamahinoga mō tagata uma:

- Ka i ei he aho ma he taimi ka fakaleo
- Ko nā fakamahinoga mō tagata uma e mafai ke mataloa mo he 1 pe ko he 3 vaiaho
- Ko nā koga e hēki fakamāonia lava kae ka fakaaofia ai ia Ueligitone ma Aukilani
- Ko nā fakamahinoga ka fakaali hako i luga o te Initeneti. Ko nā mea iēnei ka pulepule lelei ke puipuia ai te haolotoga o te tino molimau
- E hē ko Komihina uma e fakatahi atu ki nā fakamahinoga taki tahi. Ko Komihina uma ka maua e kilālou he fakamatalaga o nā fakamahinoga uma ka ke maua kātotoa ai e kilātou uma nā fakamatalaga e uiga ki te matākupu
- Ka pūlea e nā Komihina pe heā te tupu i te fakamahinoga ke fakamautinoa ai **ko he tonu lelei mō nā tino uma**. E hēai he fakatagaga ke fai ai ni fehili – ko nā Komihina e filifili e kilātou nā tino ma nā fehili e fai

Kāfai e uma he fakamahinoga mō tagata uma kā i ei he līpoti lolomi o nā ikuga o nā hukehukega. Ko te Hukehukega e **hē mafai** ke fai ē ia he:

- Ikuga o nā hukehukega o nā Holigātūlāfono
- Ikuga o nā hukehukega o nā Tagatāfenua
- Ikuga o nā hukehukega o nā Fakahalaga paū

E **mafai** e kimātou oi fai nā ikuga o nā hukehukega e uiga pe heā na tupu, aiheā te na tupu ai ma pe vēhea ona puipui te mea tēnei i te lumanaki.

E i ei te mātou tiute i luga o te tūlāfono ke takitaki lelei ia tagata. E hēai he tino e tatau ona maua he ikuga hē lelei (tuku te kino ki he tino pe faitiogia) e aunoa ma he iloa e uiga ki te māhalohaloga nā mōlia ai ma ke i ei he āvanoa lelei ma fetau ke tali atu ai.

Fehili

E mafai te Hukehukega ke kikila ki nā faikinoga na tupu mulimuli i te tauhaga 1999?

Io. E ia te kimātou te pule ke filifili ai ke kikila ki nā mau mulimuli i te tauhaga 1999.

E tatau te Hukehukega ke fakaaogā tona mālohiaga ke kaumai ai nā tokumeni?

Io. E fakaaogā ō mātou mālohiaga ke tatala ai nā tokumeni.

E mafai ke fakamālohia au ke takutino toku lava hōlitūlāfono?

E i ei te mātou peleni fakatū i luga o te mātou kupega tafakilagi. E hēai he tino e fakamālohia ke lea ki te Komihī o te Kalauna e uiga ki ni a na agahala hōlitūlāfono.

Kāfai kua talanoa i he fonotaga ma he tino tautahi ka tāofi e hē takua ki he tino vāganā ai kāfai kua i ei he **taufakamataku e i ei nei** ki he ola mālōlō ma te haogalēmū o he tino.

E i ei ni fakatupega e maua mō he fehoahoaniga ki nā mea tau tūlāfono?

Io. Ko nā fakamatalaga ka tuku ki luga o te mātou kupega tafakilagi i he tami vave auā kua uma te tonu ki ei.

E i ei he faiga e fai e tuku ai ni popōlega ki Leoleo Niuhila?

Io. E i ei te mātou faiga fakapitoa e fai e kavatu ai nā popōlega ki Leoleo Niuhila.

E fakaaofia nei nā fakamatalaga mai te fonotaga ma he tino tautahi i loto o te Hukehukega?

Ko nā fonotaga ma he tino tautahi ko he vāega tāua lahi o te Hukehukega kae hē he mau e **fai i lalo o he tautōga** (under oath). Ko te fakamatalaga mai nā fonotaga ma he tino tautahi e fakalogo hako lava ki ei nā Komihina ma ka taku mai te līpoti mulimuli.

Vēhea ona fakatahi kimātou ma kilātou e i loto o nā fale puipui ma nā kulupu e faigatā ke maua?

Kua i ei te mātou māliliega ma te Corrections ke fakamautinoa ko nā tino e i loto o nā fale puipui ke fakafehokotaki mai kimātou fakalilolilo.

Ko mātou e fakamāopopo fakatahi ni peleni pe vēhea ona fakafehokotaki nā tino e 'faigatā ke maua' ke mafai ke talanoa ma kimātou.

Ko fea e mafai ai au ke maua nā fakamatalaga e uiga ki te Hukehukega?

Ko te kupega tafakilagi a te Komihī Kalauna e i ei ai te Kautū o te Fakamāinaga i te gagana Igilihi manino, Te reo, Gagana NZS (NZS Language), Faigōfie Faitau (Easy Read) ma nā gagana Pahefika e lima.

E lahi iētahi fakamatalaga e uiga ki te Hukehukega e i te mātou kupega tafakilagi ma e fai hō e kimātou ki ei nā tala fou. E mafai foki koe ke telefoni, īmeli pe tuhi mai kia te kimātou kāfai e fofou koe ki ni iētahi fakamatalaga.

Heā te ka hohoko mai?

Toeitiiti oi kua lolomi ai ni tokumeni ka i ei ai ni fakamatalaga e lahi e uiga ki nā fakamahinoga mō tagata uma.

Ka i ei he **fakamahinoga Fakahologa (procedural hearing)** ia Aukuho ma he **fakamahinoga o te Tūlaga e i ei (contextual hearing)** ia Oketopa/Novema.

Ko nā gāluega kua kāmata i nā hukehukega mō nā fakamahinoga mō tagata uma i te 2020 ma ka fakaleo atu e kimātou nā mea iēnei i he taimi lata mai.

E toka lahi nā tino e kilātou lagolagoa te gāluega o te Hukehukega tēnei:

- Kau fehoahoani Lōia
- Tino na hao mai, ō lātou kāiga, fānau ma hapu
- Kaufaigāluega ma te ofiha o te Komihī
- Kulupu Faufautua a nā Tino na hao mai
- Tokalahi iētahi tino Niuhiā e aofia ai nā molimau, tino tāua na fakatahi atu, ā lātou lōia ma iētahi

E hē he gāluega faigōfie tēnei ma kā i ei ni lēhona faigatā i te auala. E talitonu kimātou ko mātou ka lagolago mai e te tokalahiga o tagata ke fai te gāluega tāua tēnei mō Niuhiā.